

УДК 338.054.23

ДЕТЕНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ ЯК ФАКТОР ІНСТИТУЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ**Панкратова О.М., к.е.н.***Харківський інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі*

У статті представлено теоретичне дослідження тіньової діяльності національної економіки, її вплив на економічне життя суспільства. Сучасний стан економіки України обумовлює пріоритетне значення інституційної складової ринкової трансформації. Це зумовлює принципову важливість формування та розвитку суб'єктів. Тіньовий сектор є одним із найсильніших чинників інституційного розвитку суб'єктів господарської діяльності. У міру інституціоналізації легальної економіки масштаби цього явища відчутно скорочуються, але цій рух не є лінійним та односпрямованим. Детенізація економіки в інституційних координатах ринкової трансформації тотожна інституційному розвитку суб'єктів господарювання. В роботі були встановлені основні чинники, що зумовили збільшення обсягів тіньової економіки у 2015 р. Такі масштаби тіньової господарської діяльності перетворюють її на важливий елемент інституційного ландшафту перехідної економіки. На основі теоретичного аналізу в процесі дослідження були виявлені умови, які можуть як сприяти, так і перешкоджати інституціоналізації господарських процедур. Ринкова система, побудова якої сьогодні є в Україні, неможлива без достатнього рівня інституціоналізації суспільства. Регулюючи й скеровуючи процес інституційного розвитку суб'єктів господарювання, держава вирішує кілька важливих завдань державного і загальносоціального плану: досягнення стійкої бюджетно-фінансової й макроекономічної рівноваги, забезпечення стійкого розвитку, соціальної стабільності і справедливості, скорочення тіньового сектора. Розуміння специфіки інституційної позиції тіньових суб'єктів господарювання в умовах трансформаційної економіки дозволяє обґрунтувати позитивну програму боротьби з тіньовим сектором. Ця програма має на увазі всіляке стимулювання ціннісної орієнтації господарської діяльності при одночасному посиленні державного ієрархічного силового тиску на кримінал.

Ключові слова: тіньова економіка, інститути, ринкова трансформація, детенізація, суб'єкти господарчої діяльності, держава.

UDK 338.054.23

DESHADOWING OF ECONOMY AS A FACTOR OF INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF BUSINESS ENTITIES**Pankratova E.N., PhD in Econ.Sc.***Kharkov Institute of Finance of the Ukrainian State University of Finance and International Trade*

The paper presents a theoretical study of the shadow activities of the national economy and its impact on the economic life of society. The current state of Ukraine's economy

determines the priority of the institutional component of market transformation. This causes fundamental importance of development of entities. The shadow segment is one of the strongest factors of institutional development of economic activity. With the institutionalization of the legal economy, scale of this phenomenon significantly reduced, but this movement is not linear and unidirectional. Deshadowing of economy in the institutional market transformation coordinates is identical to institutional development entities. The main factors that caused the increase of the shadow economy in 2015 were installed in this work. Current value of shadow economic activity makes it an important element of the institutional landscape of transition economy. Based on the theoretical analysis in the study were identified the conditions that can both facilitate and hinder economic institutionalize procedures. The market system, the construction of which is now in Ukraine, is impossible without a sufficient level of institutionalization of society. Understanding of the institutional position of shadow entities in conditions of the transition economy allows us to justify the positive program of struggle against shadow sector. This program stimulates value orientation of economic activity while increasing public hierarchical pressure on crime.

Keywords: shadow economy, institute, market transformation, legalization, an economic activity, the state.

Актуальність проблеми. Сучасний стан економіки України обумовлює пріоритетне значення інституційної складової ринкової трансформації. Це, у свою чергу, зумовлює принципову важливість формування та розвитку суб'єктів, які повинні виконувати правила і розпорядження інституційної системи. Для ринкової економіки феномен соціальної відповідальності бізнесу є обов'язковим і достатньо екзотичним явищем. Необхідність діяти в умовах тіньової або напівтіньової економіки, як правило, погано уживається з орієнтацією на загальні інтереси. Саме тіньовий сектор найнегативнішим чином впливає на ціннісну складову діяльності суб'єктів господарювання. Тому детінізація трансформаційної економіки є обов'язковою умовою формування дієвих інституційних передумов соціальної відповідальності як важливого виміру господарської діяльності [1].

У сучасній науковій літературі складається погляд на тіньову економіку як неусувне явище, яке можливо й потрібно мінімізувати, але ліквідувати повністю не можна й не потрібно: «Загалом і в цілому для оцінки рівня кримінальності тіньової економіки доцільно враховувати максимально повно як її економічну ефективність і корисність, так і деструктивний вплив. Корисно відповісти на питання: «Якщо правові

розпорядження будуть повністю реалізовані, а податки і платежі повністю сплачені, то при існуючій економічній кон'юнктурі яка частина економічної діяльності виявиться мінімально конкурентоздатною і рентабельною?». Саме в цій частині слід шукати кримінальний тіньовий сектор. Питання може бути сформульоване і в більш загальній формі: «У якій мірі і яка частка, сфера тіньової економіки, що пов'язані з порушенням правової заборони, забезпечують виживання суспільного організму?» [2].

У сучасному світі з проблемою тінізації економічних процесів стикаються майже всі країни. Обсяги тіньового сектору в економічно розвинених країнах світу утримуються на рівні, що не має істотного впливу на соціально-економічні процеси в суспільстві (5-12% ВВП). При розмірах тіньового сектору в 30% ВВП настає критична межа, перевищення якого свідчить про функціонування в країні відтворювальної системи тіньових економічних відносин.

Аналіз останніх наукових досліджень. Інститути неформальних, тіньових форм діяльності вивчаються так само активно, як і інститути легальної економіки. Це обумовлено тим, що вітчизняна господарська культура (і дорадянська, і радянська, і пострадянська) менш законослухняна і більш «мафіозна», ніж західна.

Інституційний розвиток як змістовний аспект глобальних і локальних соціально-економічних переходів широко досліджується у вітчизняній економічній науці. Внесок у розробку теорії інституційного розвитку зробили С. Архієреєв, Г. Ватаманюк, В. Геєць, А. Гриценко, В. Дементьєв, П. Єщенко, Б. Кваснюк, А. Коломієць, В. Лісовицький, В. Мандибура, В. Малий, О. Прутська, В. Соколов, В. Тарасевич, А. Чаусовський, О. Яременко. Цілий ряд питань, пов'язаних з аналізом проблем інституційного становлення суб'єктів перехідної економіки, знайшов віддзеркалення в роботах таких зарубіжних авторів, як Р. Капелюшников, Г. Клейнер, А. Нестеренко, Р. Нурєєв, А. Олійник, В. Полтерович, В. Радаєв, В. Тамбовцев, Л. Тимофєєв, А. Шастітко й ін.

Разом із тим, не дивлячись на давні традиції інституційного моделювання економічної реальності у вітчизняній і зарубіжній літературі, системне вивчення процесів інституційного розвитку суб'єктів господарювання відсутнє. Саме цим визначається актуальність

дослідження теоретичних і практичних аспектів інституційного розвитку суб'єктів господарювання.

Мета роботи: проаналізувати рівень тіньової діяльності національної економіки, його вплив на економічне життя суспільства; вивчити умови, які можуть як сприяти, так і перешкоджати інституціоналізації господарських процедур.

Викладення основного матеріалу дослідження. Сьогодні тіньовий сектор є одним із найсильніших чинників інституційного розвитку суб'єктів господарської діяльності. У міру інституціоналізації легальної економіки масштаби цього явища відчутно скорочуються, але цей рух не є лінійним та односпрямованим.

За оцінками Міністерства економіки України, на початку 2015 року в умовах поширення цінових та девальваційних шоків, спостерігалось подальше суттєве зростання тіньової економіки, започатковане у 2013 році. Рівень тіньової економіки за попередніми розрахунками Мінекономрозвитку у I кварталі 2015 року порівняно з відповідним періодом 2014 року збільшився ще на 5 в.п. до 47% від обсягу офіційного ВВП (розрахунок рівня тіньової економіки здійснюється відповідно до Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки, затверджених наказом Мінекономіки від 18.02.2009 № 123) (рис. 1). [3].

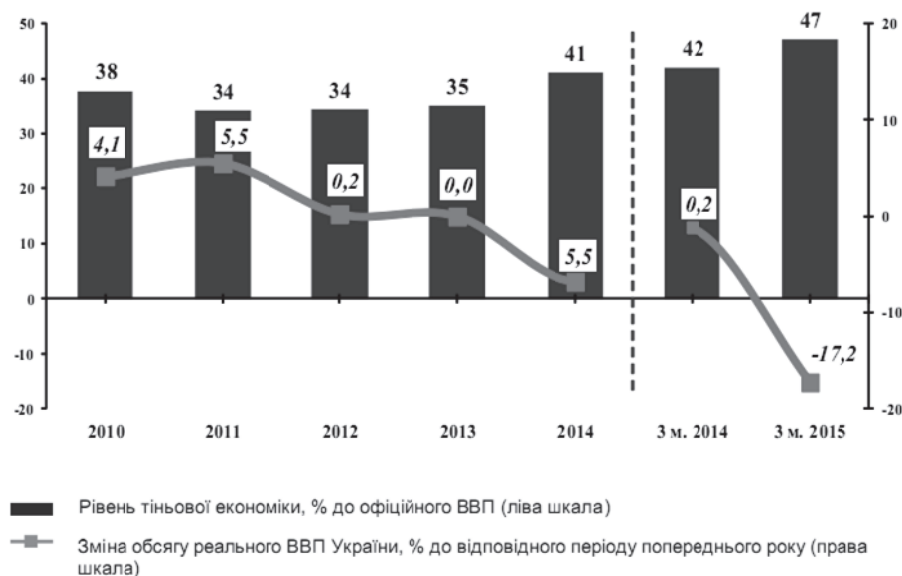

Рис. 1. Інтегральний коефіцієнт тіньової економіки в Україні, % від офіційного ВВП.

Основними чинниками, що зумовили збільшення обсягів тіньової економіки у 2015 р., стали:

- неефективність державного управління та несприятливі умови ведення бізнесу;
- тіньова економіка виступає інструментом збагачення окремих суб'єктів ринку, близьких до влади;
- у період економічної кризи тіньова економіка відіграє роль «амортизаційної подушки», дозволяючи суб'єктам підприємницької діяльності підтримувати рівень власної конкурентоспроможності;
- нестабільна економічна та політична ситуація спонукає суб'єктів економічної діяльності активно використовували схеми приховування частини прибутків, у тому числі такі, як поширення збитковості та неплатежів в економіці;
- нарощування негативних інфляційних очікувань населення та товаровиробників, посилені також високими ціновими трендами на світових ринках;
- зміна обсягів тіньової економіки, з одного боку, віддзеркалює тенденції до її перетворення на кримінальний бізнес, а з іншого – є реакцією бізнесу на зростання ризиків щодо його знищення.

Міністерство економіки України здійснює оцінки тіньового сектора за допомогою 4-х різних методів: методу збитковості підприємств, монетарного, «електричного», порівняння витрат домогосподарств з обсягами роздрібною торгівлі.

Три з чотирьох методів (за виключенням монетарного), показали збільшення рівня порівняно з I кварталом 2014 року, зокрема (рис. 2):

- метод «витрати населення – роздрібний товарооборот» зафіксував збільшення рівня тіньової економіки на 5 в.п. (до 56%);
- за методом збитковості підприємств збільшення рівня тіньової економіки склало 8 в.п. (до 50% від обсягу офіційного ВВП);
- електричний метод показав збільшення рівня тіньової економіки на 6 в.п. (до 38%).

Монетарний метод зафіксував зменшення рівня тіньової економіки – на 1 в.п. (до 35%) [3].

Кожен метод розрахунку рівня тіньової економіки охоплює певну сферу національної економіки (з відповідно, різною часткою в ній нелегального сектору). Тому лише інтегральний показник рівня тіньової економіки повною мірою характеризує таке явище, як тіньова економіка.

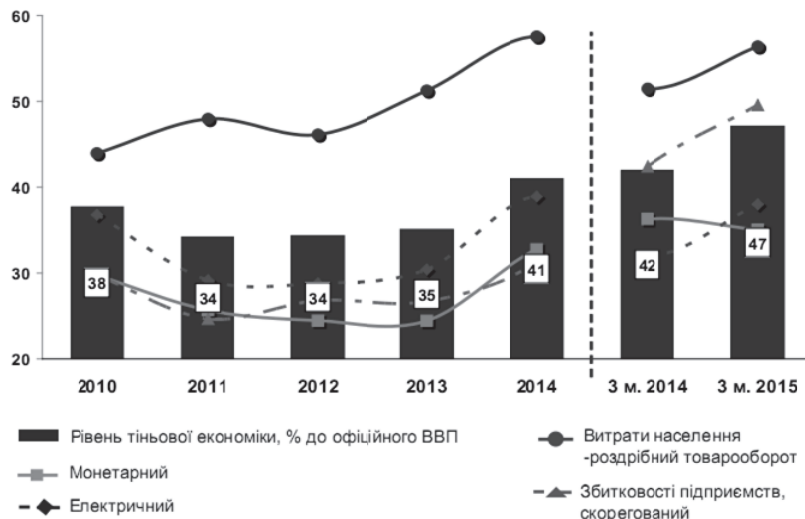

Рис 2. Динаміка рівня тіньової економіки за окремими методами, % від обсягу офіційного ВВП

Такі масштаби тіньової господарської діяльності перетворюють її на важливий елемент інституційного ландшафту перехідної економіки, який потребує глибокого теоретичного аналізу. Існує тенденція зводити причини тіньової економіки до провалів ринку і недосконалості інституційного устрою економіки і держави: «Обумовлена недосконалістю ринку й держави неефективність системи регулювання економічних відносин здатна підсилити суперечність між формальною і неформальною нормативними системами, стимулюючи зростання тіньової економіки і її криміналізацію» [2]. В цілому такий підхід не викликає принципових заперечень. Проте виникає питання: наскільки обґрунтовано ігнорувати суб'єктивну (індивідуальну) складову чинників тіньової економіки? Адже виникає враження, що варто тільки створити правильні форми держави й економіки, і тіньова економіка зникне сама собою.

Чи можуть суб'єкти нести відповідальність за процеси, що відбуваються в перехідному суспільстві? Багато авторів бачать джерело і причину девальвації ціннісних орієнтацій, ідеалів та етичних норм у нинішньому стані суспільства в цілому, соціально-культурному середовищі, в якому розвивається особистість [4]. Сам собою суб'єкт – лише сліпа й безвинна жертва обставин, які від нього ніяк не залежать, і за які він відповідати в принципі не може. Раз немає відповідальності – виходить, немає свободи, немає й самого суб'єкта.

Строго кажучи, учасники тіньової економіки не можуть розглядатися як повноцінні господарюючі суб'єкти. Причини цього полягають у глибокому неспівпаданні системи цінностей суспільства і

тіньових структур (хоча в чомусь, в якихось деталях, вони можуть і збігатися). Якщо господарської діяльності як такої завжди необхідний і доступний якийсь мінімум зовнішньої і внутрішньої стійкості (рівноваги), то тіньова діяльність за інших рівних умов завжди володіє меншою стійкістю.

Тому в стабільній господарській системі більшості суб'єктів тіньової економіки властиво прагнути з тіні в легальний сектор, зрозуміло, з мінімальними витратами. Якщо держава здатна зберігати і примножувати переваги легальної господарської діяльності, то легалізація набуває стійкого характеру, включаючи і повернення капіталів з-за кордону.

У той же час не слід забувати, що легалізація учасників тіньової економіки не носить однозначного і незворотного характеру. Якщо переваги фінансової та макроекономічної стабільності, інституційної передбачуваності державою не забезпечуються, то процес легалізації різко гальмується і взагалі може піти назад. Особливо сильний вплив на процеси легалізації мають фіскальна і монетарна політика держави, а також дієвість і доступність незалежного судового арбітражу.

Однією з основних умов формування й розвитку суб'єктів господарювання є стабільність інституційного середовища [5]. У більшості країн з перехідною економікою пройдено більшу частину шляху ринкової трансформації. Основні досягнення економічних перетворень – професіоналізація господарської діяльності і глибока монетизація господарської системи.

Професіоналізація й монетизація економіки дозволяють сформувати більш чіткі уявлення про напрями реформ, їх критерії, породжують позитивну інформаційну асиметрію, що дає можливість забезпечити передбаченість дій. Коридор дозволених дій для держави робиться вужчим, що дозволяє ставити чітко окреслені цілі й концентрувати ресурси і в той же час обмежити свавілля держави. «Передбачена держава» це половина того, що визначає інституційний внесок держави в конкурентоспроможність національної економіки та її суб'єктів. Друга половина – це оптимальний або мінімальний рівень втручання держави в господарське життя.

Якщо втручання держави в економіку перевищує її інституційні, ресурсні й інфраструктурні можливості, то регулятивна діяльність

швидко деградує в бік корупційних практик. У свою чергу, як зазначає Д. Хьюстон, корупційна діяльність може приводити до посередніх ефектів широкого плану – як підтримка неефективних суб'єктів, нераціональне скерування ресурсів у ті сфери, де вони не можуть використовуватись із достатньою продуктивністю [6]. Втрати реального ВВП порівняно з потенційним можуть повністю поглинати вигоди корупційних дій на мікрорівні.

Більш того, на думку Д. Хьюстона, суб'єкти господарювання можуть свідомо знижувати свою поточну ефективність задля того, щоб не притягувати до себе зайвої уваги корумпованих інстанцій держави: «У компаній може виникнути стимул для організації своєї діяльності неефективним чином, щоб звести до мінімуму ризику, пов'язані з майбутніми домаганнями корумпованих чиновників (наприклад, налагодити виробництво на тимчасовій основі, щоб його можна було в будь-яку мить із легкістю згорнути). Фірми можуть докладати чималих зусиль задля створення структур, які спеціально призначені для роботи з корумпованими держслужбовцями» [6]. У цьому плані корупційні практики можуть бути оцінені як антиінвестиційні квазіінститути, що ламають довіру, збільшують невизначеність і трансакційні витрати.

Ще радикальнішу точку зору висловлює П. Ореховський, який вважає, що зміцнення державного регулювання економіки, незалежно від того, виявляється воно в «ліберальній формі» загальних конкурсів щодо закупівлі товарів або надання послуг, чи в «дирижистській формі» створення держкорпорацій, закликаних «реалізувати національні пріоритети», завжди породжує корупцію. На його думку, «державне регулювання взагалі завжди пов'язане з використанням «адміністративного ресурсу». Під останнім я розумію можливість влади знижувати трансакційні витрати одних фірм і збільшувати такі витрати ведення бізнесу для інших» [7]. Саме тому інвестиції в адміністративний ресурс (а краще кажучи, псевдоінвестиції) виявляються набагато рентабельнішими за освоєння будь-яких природних ресурсів, усяке місце «концентрації влади» стає своєрідною зоною «інтенсивного промислового освоєння».

У процесі регулювання інституційного розвитку суб'єктів господарювання держава вирішує важливі завдання, включаючи бюджетні, детінізації економіки, забезпечення соціальної стабільності й справедливості.

Якщо податкова політика відповідає очікуванням суб'єктів господарювання, вона виступає як чинник інституціоналізації господарської діяльності. Рівень ризику у відносинах з державою знижується, що дозволяє суб'єктам знизити страхові витрати й перенести центр тяжіння своєї діяльності на ринкові ризики та ринкову активність.

У відповідь на передбаченість і справедливість податкової політики суб'єкти господарювання «дисциплінуються» як платники податків, що, у свою чергу, дозволяє державі збільшити наповнюваність бюджету, зменшити його дефіцит і витрати на утримання податкової системи. Вихід суб'єктів господарювання з тіні прискорюється, завдяки ліквідації формальних і неформальних податкових преференцій зростає рівень конкуренції в офіційному секторі. Від держави потрібно небагато: забезпечити відповідність податкової системи очікуванням суб'єктів господарювання.

Проблема ускладнюється тим, що очікування суб'єктів за своїм змістом є динамічними і диференційованими. Розрізняються раціональні очікування, адаптивні очікування, статистичні очікування. З погляду функціонального підходу в економічній теорії прийнято виділяти очікування попиту і пропозиції, доходів, інфляції, процентних ставок, податкових ставок тощо. Гіпотеза раціональних очікувань розкриває, як у процесі формування очікувань відбувається зіставлення оцінок стану середовища і власних ресурсів, що дозволяє суб'єкту діяти відповідно до його уявлень про корисність.

Проте в реальній економіці діяти відповідно до гіпотези раціональних очікувань складно, оскільки вона будується на процедурах професійного прогнозування [8]. Для того щоб побудувати адекватну модель, зібрати і опрацювати необхідну інформацію, потрібні значні витрати часу й ресурсів. Зіставлення цих витрат із вигодою від точного прогнозу показників іноді змушує суб'єкта господарювання вирішити, що раціональнішим буде не згадувати про гіпотезу раціональних очікувань. Тому, не дивлячись на глибоке пророблювання й економіко-математичне обґрунтування гіпотези раціональних очікувань, вона не виключає інші варіанти представлення очікувань в економічних моделях. Потрібно враховувати такий інституційний за своєю природою ефект, як навчання суб'єктів господарювання [9].

Таким чином, надмірне втручання держави в економіку не є інституційно нейтральним. Корупція руйнівним чином впливає на

крихний інституційний порядок, знижує довіру суспільства до держави і виштовхує господарську активність до тіньового сектора: підприємство, яке підкупує чиновників, щоби зменшити ризики залаштуноквих протидій, завтра може зробити те ж саме, щоб усунути конкурентів. Тому необхідний дієвий громадський контроль за обсягом і характером державного втручання в економіку.

Що стосується бажання держави відповідати за те, що відбувається в трансформаційному суспільстві, то тут спостерігаються суперечливі тенденції. Бажання почати все «з чистого листа», повністю розірвати з тоталітарним минулим відображає не стільки ідеологічну й етичну чистоту нової держави, скільки відсутність належних соціальних, технологічних, інституційних і професійних ресурсів для вирішення актуальних завдань. Відрікаючись від минулого і скорочуючи таким чином сферу відповідальності, держава неминуче скорочує і сферу своєї соціальної компетенції, частка якої переходить до інших суб'єктів.

Ринкова система, побудова якої сьогодні є в Україні, неможлива без достатнього рівня інституціоналізації суспільства. «Лише визнаючи і виконуючи систему інституційних обмежень, учасники ринку можуть спокійно переслідувати свої власні цілі, не піклуючись безпосередньо про сполученні і взаємному узгодженні їх вільного економічного вибору. Система інститутів виконає це автоматично» [10, с. 226].

Висновки. Інституційний розвиток суб'єктів господарювання не є безпроблемним і односпрямованим процесом. Ринкова трансформація виявилася тривалим, суперечливим і складним процесом. Як показав свого часу Ф. Хайек, суб'єкти ринкової системи, реалізуючи свої цілі, виконують складні розпорядження інститутів, тому система спроможна до цілісної поведінки, зв'язаних реакцій (рівновага) й розвитку [11]. Інституційний розвиток суб'єктів означає засвоєння інституційних розпоряджень, перетворення їх на свої внутрішні підстави, цінності. Тільки в цьому випадку дотримання зовнішніх безальтернативних норм виступає як свобода. Тому інституціоналізована й вільна економіка не є взаємовиключними альтернативними поняттями.

Регулюючи й скеровуючи процес інституційного розвитку суб'єктів господарювання, держава вирішує кілька важливих завдань державного і загальносоціального плану: досягнення стійкої бюджетно-фінансової й макроекономічної рівноваги, забезпечення стійкого розвитку, соціальної стабільності і справедливості, скорочення тіньового сектора.

Детінізація економіки в інституційних координатах ринкової трансформації тотожна інституційному розвитку суб'єктів господарювання. Для тіньових суб'єктів господарської діяльності характерне нерозвинене внутрішнє середовище, в якому всі конституюючі елементи соціальних суб'єктів (технології, цінності і статус) неначе злиті воедино і в той же час підпорядковані статусній основі. Реліктові стереотипи статусних процедур, успадковані від епохи державної монополії на господарську діяльність, відтворюються в ситуації перехідної невизначеності. Пошук статусу як універсальної основи самоідентифікації штовхає суб'єкти в ті зони господарювання, де зберігається або навіть панує ієрархія сили. Кримінальний «порядок» заповнює дефіцит легітимного порядку державної ієрархії.

Таке розуміння специфіки інституційної позиції тіньових суб'єктів господарювання в умовах трансформаційної економіки дозволяє обґрунтувати позитивну програму боротьби з тіньовим сектором. Ця програма має на увазі всіляке стимулювання ціннісної орієнтації господарської діяльності при одночасному посиленні державного ієрархічного силового тиску на кримінал. Суспільство і держава не можуть миритися з тією роллю тіньової економіки, яку вона грає. Тут однаково важливу роль відіграють і силовий тиск держави на тіньовий сектор, і суспільний остракізм, і поступова регенерація ціннісної основи в діяльності суб'єктів господарювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Соболев В. Формирование рыночной инфраструктуры в переходной экономике индустриального типа: общие черты и особенности в Украине / В. Соболев. — Х. : Бизнес-информ, 1999. — 303с.
2. Теневая экономика и экономическая преступность : электрон. учеб. [Электронный ресурс] / А. К. Бекряшев, И. П. Белозеров, Н. С. Бекряшева, И.В. Леонов; Омск. гос. ун-т // Омский государственный университет. Центр Интернет. Web-лаборатория. – Режим доступа : <http://newasp.omskreg.ru/bekryash/contents.htm>.
3. Тенденції тіньової економіки в Україні. I квартал 2015 року. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://me.gov.ua>
4. Зарубина Н. Этика предпринимательства в русской культуре / [Электронный ресурс] / Н. Зарубина // Отечественные записки. – 2002. – № 4/5. – Режим доступа : <http://www.strana-oz.ru/?numid=5&article=269>

5. Литвиненко Н.І. Особливості інституціонального середовища економічної системи України та напрями формування його ефективної структури / Н.І. Литвиненко // Економічний простір : Збірник наукових праць. – № 98. – Дніпропетровськ. – ПДАБА, 2015. – С. 84-96.
6. Хьюстон Д. Способна ли коррупция улучшить положение дел в экономике [Электронный ресурс] / Д. Хьюстон // Полит.ру. – 2008. – 21 февр. – Режим доступа : <http://www.polit.ru/research/2008/02/21/houston.html>
7. Ореховский П. Право человека на коррупцию [Электронный ресурс] / П. Ореховский // Режим доступа : <http://www.polit.ru/author/2008/05/08/korr.htm>
8. Долан Э. Дж. Макроэкономика/ Э.Дж.Долан.– СПб : Литера плюс, 1992. – 405 с.
9. Макроэкономика : учеб. пособие [Электронный ресурс] / Санкт-Петербург. гос. ун-т экономики и финансов. – Режим доступа : http://www.uef.ru/gus/parts/macroeconomics/chap10/10_2/10_2_2.html
10. Яременко В.Г., Яременко О.Л. Государственный долг, институциональные реформы и контрреформы в странах с нестабильной экономикой / В.Г. Яременко, О.Л. Яременко // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія «Економічні науки» Науковий журнал. – 2015. - № 2 (79). – С.222-228 с.
11. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок / Ф. Хайек. – М. : Начала-Фонд, 2001. – 255 с.